

УДК 340.112

ГАЛУЗЕВІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ: ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ

Н. Левицька

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
anastasiyalviv@gmail.com*

У статті розкриваються загальнотеоретичні питання галузевих нормативно-правових інститутів, характеризуються тенденції їх розвитку.

Ключові слова: інститут права, галузевий нормативно-правовий інститут.

Процеси глобалізації на сучасному етапі розвитку людства зумовили підвищену соціальну увагу до засобів нормативної регламентації суспільних відносин, особливе місце серед яких займає система джерел права. Саме вона покликана забезпечити уніфікованість та ефективність нормативно-правового регулювання. Для досягнення таких цілей система джерел права повинна бути цілісним комплексом взаємопов'язаних та взаємодіючих нормативно-правових приписів, які чітко угруповані в нормативно-правові інститути, галузі та інші системні утворення.

Важливими складовими цього комплексу, первинними системними утвореннями, є нормативно-правові інститути, які повинні забезпечувати несуперечливість, гармонійність будь-якої галузі, проте є самостійною підсистемою приписів, що має регулювати відносини автономно, незалежно від інших інститутів у межах галузі.

У юридичній літературі питання нормативно-правових інститутів в цілому є малодослідженими. Хоча деякі аспекти їх формування та функціонування розглядалися у працях С. Алексєєва, О. Кірімової, Л. Луць, М. Марченка, С. Полєніної, Ю. Тихомирова, Г. Шмельової та ін., проте аналіз галузевих нормативно-правових інститутів зазвичай здійснюється з позицій галузевої юридичної науки. Галузеві нормативно-правові інститути з позицій загальної теорії права досліджувались лише в контексті характеристики галузі права чи галузі законодавства.

Так, С. Алексєєв зазначав, що якщо нормативний припис – вихідний елемент, «жива» клітинка правової матерії, то правовий інститут являє собою первинну правову спільність. Природа та особливості правового інституту можуть бути правильно зрозумілі у тому випадку, якщо виходити з того, що це – така спільність норм-приписів, яка у свою чергу є елементом наступного, головного підрозділу – галузі права. З такої точки зору правовий інститут є основою галузі права. Юридичні норми утворюють галузь права не безпосередньо, а через інститути [2, с. 104].

Водночас інші автори у якості основних елементів горизонтальної структури законодавства (в порядку переходу від окремого до загального) називають інститути та галузі законодавства, а також їх різноманітні модифікації та перехідні форми між ними. При тому під інститутом законодавства розуміють систему взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих за своїм призначенням норм, які регулюють відносно відокремлену сукупність взаємопов'язаних суспільних відносин. Саме відома самостійність, певна специфічність відносин даної групи порівняно із іншими відносинами, тісний взаємозв'язок цих відносин служить

причиною виникнення у системі законодавства нормативно-правового інституту, який кореспондує даній групі відносин [7, с. 20].

О. Кірімова зазначає, що правовий інститут являє собою відокремлений комплекс правових приписів, які регулюють за допомогою специфічних прийомів та способів однорідний вид або сторону суспільних відносин. При тому, звертає увагу на його відносну самостійність у регламентації відокремлених видів суспільних відносин всередині конкретної галузі, так як правові спільності, які не володіють даною ознакою, зливаються, утворюють єдине поле, не можуть виступати у якості окремих структурних елементів [3, с. 14–15].

Крім того, в одному з останніх досліджень питань системи та структури права і надалі звертається увага на значення галузевого поділу права та пропонуються критерії їх виокремлення, зокрема 1) зміст дії права (предмет правового регулювання, матеріальний показник); 2) переважаючі принципи права; 3) метод правового регулювання (формальна, юридична підстава); 4) функції правового впливу; 5) конвенційне ставлення щодо того чи іншого правового масиву як галузі права [1, с. 87].

Розуміючи під нормативно-правовим інститутом комплекс нормативно-правових приписів, який регулює за допомогою спеціальних правових засобів і прийомів певний вид чи сторону однорідних суспільних відносин варто звернути увагу на те, що він повинен забезпечити викінчене їх регулювання. Це зумовлює необхідність включення нормативно-правових приписів до складу відповідного інституту, а стійкі, закономірні зв'язки між ними визначають структуру нормативно-правового інституту (у межах відповідної юридичної конструкції) та місце у галузі та системі джерел права в цілому. При цьому, у межах галузі між нормативно-правовими інститутами можуть виникати як координаційні, так і субординаційні зв'язки.

Як відомо, серед різних критеріїв, що дозволяють диференціювати нормативно-правові інститути, виокремлюється предмет та метод правового регулювання. Ці критерії дозволяють виокремити конституційно-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та інші галузеві нормативно-правові інститути.

У юридичній літературі висловлюються позиції не лише щодо диференціації, а й їх інтеграції. Так, на думку В. Сирих, юридичним критерієм об'єднання приписів в інститути є така сукупність ознак: змістовна єдність нормативно-правових приписів (проявляється у загальних положеннях, правових принципах, правових поняттях, правовому режимі); повнота врегулювання (проявляється в унікальності функцій інституту, відсутності дублювання інших інститутів); якісна виокремленість у структурі відповідного джерела права (главі, розділі чи іншій частині). Хоча на думку інших вчених, процеси інтеграції нормативно-правових приписів притаманні насамперед галузевій структурі системи джерел права. Водночас зазначається, що специфіка та автономність нормативно-правового інституту не виходить за межі однієї чи декількох галузей. Отже, критерієм викремлення нормативно-правових інститутів у межах галузі є не лише однорідність суспільних відносин, але і специфіка застосування загальногалузевого методу до певного виду відносин, який набуває особливого характеру. Наприклад, специфіка предмету правового регулювання сприяє утворенню інститутів трудового договору; оплати праці; трудової дисципліни тощо у межах трудової нормативно-правової галузі; інститути потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого; інститут досудового розслідування; інститути

судового розгляду, судових рішень тощо у межах кримінальної процесуальної галузі.

Водночас регулювання одних і тих же відносин може здійснюватися різними нормативно-правовими приписами. Наприклад, регулювання майнових відносин передбачено цивільними, трудовими, адміністративними, кримінальними нормативно-правовими інститутами. Отже, важливим додатковим інститутоутворюючим фактором є метод правового регулювання. При цьому, метод правового регулювання повинен не лише містити правові засоби впливу на суспільні відносини, але і визначати коло суб'єктів, на яких буде здійснюватися вплив, бути основою для визначення їх правового статусу; визначення підстав та змісту прав та обов'язків суб'єктів права, процедури їх реалізації, характеру юридичних наслідків.

Необхідно зазначити, що нормативно-правовий інститут за обсягом є значно ширшим, ніж інститут права і це не випадково, адже у межах відповідного предмету регулювання здійснюється конкретизація нормативно-правових приписів відповідно до специфіки суспільних відносин.

У юридичній літературі висловлюються міркування, що співвідношення між інститутом права та нормативно-правовим інститутом далеко не ідеальне. І хоча суб'єкт правотворення мав би намагатися долати ці перешкоди, зближуючи інститут права та нормативно-правовий інститут. Але їх повне співпадіння може бути лише за ідеальних умов.

Галузеві нормативно-правові інститути покликані забезпечити цілісність нормативно-правового регулювання у межах відповідної галузі. А тому в ідеалі, ці системні утворення повинні складатися із приписів, що базуються на нормах однієї галузі права, які регулюють відповідну сферу однорідних суспільних відносин.

Так, для конституційного права безспірними є інститути виборів та референдуму, інститут прав, свобод та обов'язків людини та громадянина, інститут правосуддя, інститути Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інститут Конституційного Суду України, інститут територіального устрою та ін. [6, с. 44–45].

У межах кримінального права функціонують інститути злочинів проти національної безпеки, проти життя та здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності, проти довкілля, проти громадської безпеки, проти безпеки виробництва, проти громадського порядку та моральності, проти правосуддя та інші кримінальні нормативно-правові інститути [8].

Цивільне право містить інститути особистих немайнових прав фізичної особи, інститут права власності, інститути речових прав на чуже майно, інститут купівлі-продажу, інститут дарування, інститут ренти, інститут довічного утримання, інститут найму, інститут позички, інститут підяду, інститут перевезення, інститут зберігання, інститут страхування, інститут комісії, інститут доручення, інститут розрахунків та багато інших цивільних нормативно-правових інститутів [10, с. 16–17].

Це і є предметний принцип класифікації нормативно-правових інститутів.

Галузеві нормативно-правові інститути повинні складатися в основному із нормоутворюючих приписів (регулятивних та охоронних).

Так, у цивільному праві з регулятивних нормоутворюючих приписів складаються інститут власності, договірні інститути тощо. Наприклад, інститут права приватної власності формується із регулятивного нормоутворюючого припису у статті 325 Цивільного кодексу України, у якій закріплено, що «фізичні

та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати» [9]. Водночас в основі інституту договору купівлі-продажу лежать закріплені у статтях 662 та 689 Цивільного кодексу України регулятивні нормоутворюючі приписи. Відповідно до цих регулятивних приписів продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу, а покупець зобов'язаний прийняти товар [9].

Натомість кримінально-правові інститути формуються із охоронних нормативно-правових приписів. Так, інститут злочинів проти власності, закріплений у Розділі VI Кримінального кодексу України, формується із 16 охоронних нормативно-правових приписів, зокрема заборон та санкцій за їх порушення щодо крадіжки, грабежу, розбою, вимагання, шахрайства та ін. [4]

Поряд з цим у юридичній літературі висловлюється міркування щодо виокремлення загальних та спеціальних правових інститутів.

До загальних інститутів відносять, як правило, ті з них, в яких розкриваються мета, завдання та засади правового регулювання.

Наприклад, у ст. 3 Цивільного кодексу України закріплені такі загальні засади цивільного законодавства, як неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність [9].

А у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України закріплюються такі завдання кримінального провадження, як захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необгрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [5].

Ці інститути є основою галузевого правового регулювання. Серед загальних цивільно-правових інститутів виокремлюють інститути фізичних та юридичних осіб, інститути правочинів та представництва, інститути строків, термінів та позовної давності [9]. У межах загальних цивільних процесуальних нормативно-правових інститутів функціонують інститути учасників цивільного процесу, відводів, доказів, процесуальних строків, судових витрати, заходів процесуального примусу [11]. До загальних кримінальних нормативно-правових інститутів належать інститути злочину, суб'єкта злочину, вини, співучасті, повторності, сукупності та рецидиву злочинів, звільнення від кримінальної відповідальності, покарання, призначення покарання, звільнення від відбування покарання, судимості [4].

Вищенаведені інститути мають загальногалузевий характер, а в кодифікованих актах, як правило, фіксуються у загальних частинах. Так, загальні цивільно-правові інститути фізичних та юридичних осіб, інститути правочинів та представництва, інститути строків, термінів та позовної давності закріплені у відповідних главах та розділах Книги першої «Загальні положення» [9]. Також і у відповідних главах Розділу 1 «Загальні положення» Кримінального процесуального кодексу України зафіксовані загальні кримінальні процесуальні інститути, зокрема інститути суду,

сторін та інших учасників кримінального провадження; доказів та доказування; процесуальних рішень; процесуальних строків; процесуальних витрат [5].

Видається, що приписи, які містяться в таких загальних інститутах мають в основному нормообслуговуючий характер, і покликані забезпечити системну визначеність та цілісність у межах галузі, забезпечити впорядкування системних зв'язків у її межах. Так, у статті 3 Кримінального процесуального кодексу України зафіксовано 26 дефінітивних нормообслуговуючих приписів [5], а у Розділі III «Злочини, його види та стадії» наявні приписи визначають поняття злочину та його видів, зокрема злочинів невеликої, середньої тяжкості, тяжких та особливо тяжких злочинів; закінчених та незакінчених злочинів; готування до злочину та замах на злочин [4].

Забезпечення ж функціональних зв'язків у межах галузі покладається на так звані спеціальні інститути, що в основному й складаються з нормоутворюючих (регулятивних та охоронних приписів). Ці інститути покликані забезпечити безпосередньо регулювання суспільних відносин завдяки фіксації прав та обов'язків суб'єктів. Поряд з цим, вони відображають процес галузевої диференціації у межах конкретного виду суспільних відносин.

В кодифікованих актах ці інститути фіксуються в особливих частинах. Наприклад, інститути злочинів проти національної безпеки, проти життя та здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності, проти довкілля, проти громадської безпеки, проти безпеки виробництва, проти громадського порядку та моральності, проти правосуддя та інші спеціальні кримінально-правові інститути фіксуються в Особливій частині Кримінального кодексу України [4].

Спеціальні нормативно-правові інститути відповідної галузі формуються у межах єдиної галузевої юридичної конструкції. Хоча характеризуються і певними особливостями, які притаманні елементам цієї конструкції, що відображають специфіку даного виду відносин, які є автономними у межах галузі і потребують самостійного правового регулювання.

Кількість як загальних, так і спеціальних нормативно-правових інститутів не є механічним поєднанням приписів, а визначається особливістю предмету та метою правового регулювання у межах галузі. Так, комплекс цивільно-правових інститутів визначається предметом цивільно-правового регулювання, зокрема особистими немайновими та майновими відносинами (цивільними відносинами), заснованими на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [9]. Водночас і набір кримінально-правових інститутів залежить від мети та завдання кримінально-правового регулювання, зокрема визначення того, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили [4].

Для забезпечення ж цілісності та автономності правового регулювання у межах нормативно-правового інституту важливе значення мають інституційні принципи та практичні цілі.

Підсумовуючи вищенаведене, варто зазначити, що галузеві нормативно-правові інститути характеризуються такими ознаками, як: наявність нормоутворюючих та нормозабезпечувальних приписів; їх змістом є як права та обов'язки, так і процедури їх здійснення; наявність завершеності правового регулювання у межах однорідної групи суспільних відносин; їх основою є відповідна чітка галузева конструкція; можуть бути як загальними, так і спеціальними; критеріями їх виокремлення є специфіка галузевого предмету та методу правового регулювання; в основі їх

виокремлення лежать не лише мета правового регулювання, а й практичні потреби їх реалізації; основою цілісності нормативно-правового інституту у межах галузі є уніфікованість принципів.

Відтак, галузевий нормативно-правовий інститут – це сукупність нормативно-правових приписів, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у межах видових предмету правового регулювання та юридичної конструкції.

Аналіз сучасної системи джерел права України свідчить про наявність галузевої її диференціації та значну автономність галузевих нормативно-правових інститутів.

У сучасній системі джерел права України з'являються нові галузеві нормативно-правові інститути, а також модернізуються базові нормативно-правові інститути. В деяких галузях у зв'язку із відсутністю потреби у правовому регулюванні певної групи суспільних відносин припиняють функціонування деякі нормативно-правові інститути.

Також у системі джерел права України збільшується нормативно-правовий масив, що впливає на функціонування як самих нормативно-правових інститутів, так і на систему джерел права, зокрема на розбалансованість галузевої структури та розмивання базових галузевих положень. Водночас це може послаблювати внутрішньогалузеві та міжгалузеві зв'язки та породжувати інші деформації у межах галузі та системи джерел права в цілому. На жаль, при формуванні нових інститутів часто не враховуються основні загальноправові принципи, структура чинної системи джерел права. Нові нормативно-правові інститути формуються до появи галузевої моделі або часто без врахування такої, і є своєрідним реагуванням суб'єктів правотворення на вузькогрупові лобійовані інтереси.

Для забезпечення ефективності сучасної системи джерел права і зокрема нормативно-правових інститутів важливим видається уніфікованість нормативно-правових приписів у межах галузі, а також встановлення оптимального їх співвідношення. У зв'язку з цим важливим видається приведення деяких нормативно-правових інститутів у відповідність із загальноправовими принципами, зокрема із принципами правової, соціальної, демократичної держави.

Значимим для ефективності нормативно-правових інститутів є також і виявлення деструктивних факторів та створення механізму їх подолання. У цьому контексті ефективним видається правове прогнозування, яке б дозволило встановлювати тенденції правового розвитку.

Водночас посилюється значимість комплексних нормативно-правових інститутів, вплив міжнародних правових стандартів на формування як галузевих, так й інших нормативно-правових інститутів. Поряд з цим змінюється роль та значення класичних галузевих нормативно-правових інститутів. Важливим з точки зору галузевої цілісності нормативно-правових інститутів є формування єдиних інституційних принципів.

Водночас серед важливих тенденцій розвитку галузевих нормативно-правових інститутів є не лише поява нових та зміна функціонуючих нормативно-правових інститутів, а й все більша витребуваність у правовому регулюванні суспільних відносин.

Список використаної літератури

1. *Азми Д.М.* Значение отраслевого деления права. Критерии выделения и иерархия отраслей права / Д.М. Азми // Государство и право. – 2011. – № 2. – С. 86–90.

2. *Алексеев С.С.* Структура советского права / С.С. Алексеев // Собрание сочинений. В 10 т. – Т. 2 : Специальные вопросы правоведения. – М. : Статут, 2010. – С. 7–224.
3. *Киримова Е.А.* Правовой институт: теоретико-правовое исследование : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Киримова Елена Андреевна. – Саратов, 1998. – 23 с.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Голос України від 19.06.2001. – № 107.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI // Голос України від 19.05.2012. – № 90–91.
6. *Погорілко В.Ф.* Конституційне право України : підручник / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко ; за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. – 3-тє вид., переробл. і доопрац. ; передм. проф. В.В. Коваленка. – К. : КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. – 532 с.
7. Система советского законодательства / под ред. И.С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 328 с.
8. *Фріс П.Л.* Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів вищих навчальних закладів / П.Л. Фріс. – К. : Атіка, 2004. – 488 с.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Голос України від 12.03.2003. – № 45.
10. Цивільне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.
11. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV // Голос України від 18.05.2004. – № 89.

ОТРАСЛЕВЫЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫЕ ИНСТИТУТЫ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Н. Левицька

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

В статье раскрываются общетеоретические вопросы отраслевых нормативных правовых институтов, характеризуются тенденции их развития.

Ключевые слова: институт права, отраслевой нормативно-правовой институт.

SECTORAL NORMATIVE LEGAL INSTITUTES: THEORETICAL PROBLEMS

N. Levytska

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str. 1, UA – 79000 Lviv, Ukraine*

The article reveals general theoretical problems of sectoral normative legal institutes, characterizes the trends if theirs development.

Key-words: legal institute, sectoral normative legal institute.

*Стаття: надійшла до редакції 31.10.2012
прийнята до друку 09.11.2012*